

Uit de toon

Van Alain Claude Sulzer verscheen eveneens
bij uitgeverij Anthos

De volmaakte kelner
Het verkeerde moment

Alain Claude Sulzer

Uit de toon

Vertaald uit het Duits door
Annemarie Vlaming

Anthos | Amsterdam

Dit boek kwam mede tot stand met een financiële bijdrage van
Swiss Arts Council Pro Helvetia

swiss arts council
prohelvetia

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs van
het Nederlands Letterenfonds

ISBN 978 90 414 2256 9

© 2012 Alain Claude Sulzer

© 2013 Nederlandse vertaling Ambo | Anthos uitgevers,
Amsterdam en Annemarie Vlaming

Oorspronkelijke titel *Aus den Fügen*

Oorspronkelijke uitgever Verlag Galiani Berlin

© 2012, Verlag Kiepenheuer & Witsch GmbH & Co. KG, Köln

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Mona Schroeder (pianokruk),

© Siri Stafford / Stone+ / Getty Images (man)

Foto auteur © Julia Baier

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Voor Francis, mijn broer, 1949-2010

I

Marek

Erg ordelijk kon je Olsberg niet noemen, toch hield hij al dertig jaar een boekhouding bij van zijn optredens. Hij wist heel goed waar dat voor was. Alles wat hij in de ouderwetse opschrijfboekjes met linnen kaft noteerde die hij decennia geleden in Londen had gekocht, maakte deel uit van een leven dat hij met niemand deelde. Het was van hem alleen. Als het er enkel om was gegaan verantwoording aan zichzelf af te leggen over de verschillende fases van zijn al jaren durende grootse carrière, zou deze boekhouding niet nodig zijn geweest. De mensen van Heinrich & Brutus, het concertimpresariaat dat hem al vijfentwintig jaar begeleidde, hielden zorgvuldig bij waar en wanneer hij had opgetreden, welke stukken er op het programma hadden gestaan en wat hij daadwerkelijk had gespeeld, alleen van de toegiften waren ze niet op de hoogte, aangezien Olsberg die keuze altijd pas op het laatste moment, vaak pas na het officiële programma, maakte en zijn beslissingen slechts bij uitzondering achteraf meedeelde. Vertegenwoordigers van het impresariaat kwamen eigenlijk alleen naar zijn concerten wanneer hij in Carnegie Hall of in de grote zaal van de Wiener Musikverein speelde. Een enkel telefoontje of e-mailtje had volstaan om informatie in te winnen over willekeurig welk concert hij de afgelopen jaren had gegeven en zo nodig na te gaan welke

sonate, etude of liederencyclus hij ooit al in een bepaalde stad had uitgevoerd. Nee, het doel van de aantekeningen was niet het vermijden van herhalingen. Hij hield ervan om door de getallen en letters te wandelen als door een bos waarin hij iedere boom kende, getallen en letters die in zijn ogen helemaal niet zo kaal waren als ze er voor iemand die niet ingewijd of betrokken was zouden uitzien. Hij was nu eenmaal wel betrokken, voor hem deed het er wel degelijk toe of hij op 12 juni 1979 Mozarts KV 333 of Schuberts *Pianosonate in G-majeur* had uitgevoerd, of hij op 3 oktober 1998 Beethovens *Diabelli-varianties* of Schumanns *Caraval* had gespeeld en als toegift voor Bachs *Jesu, meine Freude*, een nocturne van Chopin of de *Mephistowalzer* van Liszt had gekozen. Een van zijn favoriete bezigheden was het om 's morgens – meestal in een grote, stille hotelkamer – door zijn opschrijfboekjes te bladeren en ongestoord voor zich uit te neuriën. Alles wat deze getallen en opusnummers aanduidden en inhielden stroomde door zijn bloed en bedwelmde het minstens zo hevig als de aanwezigheid van een ander persoon zou hebben gedaan, als die er was geweest. Maar er was niemand.

Olsberg was al jaren alleen. Hij had het al lang geleden opgegeven het antwoord te willen weten op de vraag of zijn partners, die elkaar in zijn jonge jaren veelvuldig en in de loop der tijd met steeds grotere tussenpozen hadden afgewisseld, onder zijn karakter of onder zijn levenswijze hadden geleden. Bestond daar eigenlijk wel een verschil tussen? Had zijn manier van leven haar stempel gedrukt op zijn persoon of had zijn karakter zijn manier van leven gevormd? Dat hij reisde was in zijn eigen belang. Zijn belang was afhankelijk van het reizen. Hij en de muziek. Hij vond het niet

erg om uit zijn koffer te leven, en het was prettig dat Astrid Maurer, de secretaresse die hem altijd vergezelde, alles voor hem regelde. Zij was zijn onbaatzuchtige agenda. Sinds zijn achtste levensjaar bevond Marek Olsberg zich op een eeuwigdurende reis over de wereld, door alle continenten.

Hij was in veel grotere mate afhankelijk van de kwaliteit van de verschillende Steinways en het vakmanschap van de pianostemmers met wie hij vrijwel dagelijks verkeerde dan van de gunst van allerlei minnaars, van wie enkelen zich binnen de kortste keren hadden ontpopt als wispelturige, of erger nog, onverdraaglijke tijdgenoten. Zonder zijn piano's was hij verloren geweest, zonder minnaar kon hij prima leven. De concertvleugels en pianostemmers waren betrouwbaarder factoren dan onberekenbare en jaloerse liefjes. Geen concertorganisator die het zich kon permitteren om een Steinway – een andere piano wilde hij niet – met kuren voor hem klaar te zetten of een onkundige pianostemmer langs te sturen, terwijl de minnaars die hij had gehad allerlei problemen met zich meebrachten die niet zo een-twee-drie te verhelpen waren, met zachte noch met harde hand. Dat wist hij maar al te goed. En daarom was het ook niet erg dat het er steeds minder waren geworden en ze uiteindelijk helemaal waren weggebleven.

Het was aan hen en niet aan hem om zich het hoofd erover te breken waarom een leven samen met hem op den duur onmogelijk was. Zij wilden het. Meer dan eens had hij meegedaan, zonder overtuiging, maar uiteindelijk liep het altijd weer op hetzelfde uit. Hij liet veel te veel over zijn kant gaan, tot alles weer achter de rug was. En dan ging hij achter zijn piano zitten. Dat was de enige plek waar niets of nie-

mand hem stoorde, want ze wisten allemaal dat hij ze iets aandeed als ze tijdens het pianospelen te dicht bij hem in de buurt zouden komen.

Natuurlijk kwam het doordat hij beroemd was. Zijn beroemdheid had in eerste instantie problemen uit de wereld geholpen waarvan Olsberg wist dat ze vroeg of laat door de achterdeur weer naar binnen zouden glijpen. Niets was aantrekkelijker dan zijn beroemdheid, niets verleidelijker dan de toewijding en het applaus van het publiek dat hem op handen droeg, van hem hield. Ze hielden van Olsberg. Maar zouden ze ook zonder publiek van hem gehouden hebben? Konden ze blijven houden van degene van wie ze op een gegeven moment op hun beurt onvermijdelijk de liefde zouden opeisen die hij in feite alleen voor zijn piano kon opbrengen?

Goed, Olsberg was een verschijning die buiten het concertpodium de blikken niet direct naar zich toe trok, maar naarmate het moment van zijn optreden naderde werd dat steeds meer het geval. Zodra hij het podium betrad werd hij een magneet. Als hij speelde werd hij voor de luisteraars het middelpunt van de aarde. Hem in levenden lijve meemaken was heel wat anders dan hem op een cd horen spelen, daar was iedereen het over eens die ooit een concert van hem had bijgewoond. Zijn spel had iets grilligs, iets wat moeilijk te definiëren was, hij leek de vleugel te willen bedwingen als een berg, al bood die in technisch opzicht niet het minste verzet, hij moest en zou winnen en hij won ook altijd, hoe moeilijker de stukken, hoe soevereiner hij ze beheerste.

Oog in oog met Olsberg kon je constateren dat hij op het

podium groter overkwam. Onder de dure stoffen waarin hij gekleed ging zag zijn lichaam er afgetraind en fit uit. Maar hij liet weinig van zijn lichaam zien, zijn handen, meer niet. Lange tijd was hij bijzonder jeugdig gebleven, maar tegenwoordig leek zijn leeftijd bevroren en zag hij er fascinerend leeftijdloos uit. Je kon niet aan hem zien dat hij bijna vijftig was. Dat hij ongetrouwd was wist bijna niemand, afgezien van de echte groupies interesseerde in de wereld van de klassieke concerten niemand zich voor dergelijke details. Zijn burgerlijke staat was op internet zo te vinden.

Olsberg betreurde het dat hij niet in staat was om het aantal optredens te beperken tot het minimum waar andere pianisten genoeg aan hadden. Hij vloog van de ene afspraak naar de andere. Hij was een wonderkind geweest, alles was hem altijd in de schoot gevallen. Over een paar weken zou hij vijftig worden, en hij wilde die drempel niet overschrijden zonder een besluit te nemen. Maar hij had geen idee hoe dat eruit zou moeten zien, ook niet waarvoor het eigenlijk goed moest zijn. Het was zomaar een idee. Misschien betekende een besluit ook wel dat hij alles bij het oude zou laten.

Onderweg van Tokio naar Frankfurt haalde hij zijn opschrijfboekje uit de binnenzak van zijn jasje, om zijn geheugen op te frissen wat betreft het programma dat hij over drie dagen in de Berliner Philharmonie zou spelen. Twee keer Scarlatti, Samuel Barber, Beethovens *Pianosonate nr. 29* en Schumanns *Davidsbündlertänze*. De bondspresident en de regerend burgemeester zouden aanwezig zijn, en ongetwijfeld ook een paar van zijn vroegere minnaars.

‘Wat speelt hij vanavond?’ vroeg hij aan Esther, die net bezig was haar oogleden van een onopvallend laagje oogschaduw te voorzien. De lavendelpaarse tint zou het groen van haar ogen doen oplichten, die, naar ze zich inbeelde, al enigszins – en steeds verder – door haar oogleden werden bedekt, waardoor ze niet meer dezelfde uitwerking hadden als vroeger. Natuurlijk ging ze door. Een reden tot vertwijfeling, maar nog geen reden om plotseling op te geven. Dat was ze zichzelf en haar omgeving verplicht. Oogpotlood en mascara. Hoe kon ze voorkomen dat ze op een dag net zulke hangende oogleden zou krijgen als haar moeder en haar tantes? Haar jongere zus had er nu al meer last van dan haar moeder en tantes ooit hadden gehad. Zouden de genen haar overslaan en ontzien, om op een dag des te meedogenlozer toe te slaan?

‘Ik dacht Chopin. En Beethoven! Geen idee. Nog iets onbekends. Een mens kan niet alles kennen.’

‘Je hoeft niet te schreeuwen, ik hoor je wel.’ Hij zat beneden voor de tv, ze dacht dat ze heel hard moest praten.

Het licht zou haar vanavond ongetwijfeld gunstig gestemd zijn. In de Philharmonie was de verlichting meestal gedempt, geen felle schijnwerpers, zelfs niet in de buurt van het podium, waar ze zeker niet zou zitten. Haar vriendin Solveig had een abonnement op een van de rangen aan de zijkant, hopelijk zouden ze Olsberg, de solist van die avond, goed kunnen zien. Muziek zonder beeld wilde nog weleens saai zijn. Maar zo iets zou ze nooit hardop zeggen.

Het had geen enkele zin om na te denken over wat ze an-

ders had kunnen doen om er jonger uit te zien zonder naar de plastisch chirurg te gaan. Iedereen wist dat dat de enige manier was, een weg die zij nooit zou bewandelen. Haar angst om zich over te leveren aan de kunsten van een arts die ze net zomin vertrouwde als een aangeschoten messenwerper, was groter dan de angst om op een dag haar spiegelbeeld niet meer onder ogen te kunnen komen zonder meteen wanhopig weg te willen rennen. Wat een ravage! Hoe kreeg je zo iets weer in orde? Zoals de meeste andere vrouwen had ze ooit met het idee gespeeld om haar rimpels op te laten vullen met hyaluronzuur-injecties, nadat gezichtsmassages en thalassokuren niet alleen duur, maar ook tevergeefs waren gebleken. Op de hometrainer in de kelder beulde Thomas zichzelf sinds jaar en dag af, zij niet. Het effect van alle maatregelen bleef beperkt tot wat ze er in financieel en energetisch opzicht in investeerden. De uitgaven en de uitputting waren aanzienlijk, ook al beloofden ze je dat je zou afvallen tijdens de slaap waarvan ze je in werkelijkheid beroofden. De rest was wens, suggestie en fantasie. Ook botox had ze al eens overwogen, maar ze meende dat ze iedere vrouw die zich daarmee had laten mishandelen al van verre kon herkennen aan haar verstarde jeugdigheid. Dus waarom zou ze het risico van een plaatselijke gezichtsverlamming lopen, waar ze de arts aansprakelijk noch verantwoordelijk voor kon stellen, en zich dagenlang verschuilen om vervolgens nog maar een schim van zichzelf te zijn? En dan zou de behandeling bij haar ongetwijfeld nog rampzaliger uitpakken.

Esther was geen luxepaard maar een doodgewone, nette huisvrouw, met kinderen die nog niet zo lang het huis uit waren, en toch maakte ze zich druk om haar uiterlijk. Ze was

niet anders dan degenen op wie ze neerkeek. Maar op zichzelf keek ze niet neer. Dat had er niet in de laatste plaats mee te maken dat zij en Thomas een goed huwelijk hadden. Een goed huwelijk was er een waar anderen je om benijdden.

Ze was vierenvijftig, en het ging minstens één keer per dag door haar heen dat ze richting de zestig ging, was het niet bij het opstaan, dan toch zeker wanneer ze onopge maakt voor de spiegel stond terwijl Thomas al onderweg naar het ziekenhuis was. Ook overdag waren er tal van gelegenheden waarop je met je uiterlijk werd geconfronteerd, etalageruiten, liften, een roltrap die tussen spiegelwanden omlaag gleed naar de levensmiddelenafdeling, omhoog naar de kledingafdeling, omlaag naar de plek waar de perfecte dikmakers, omhoog naar de plek waar de perfecte jurkjes lonkten waar ze al lang niet meer in paste. Ze was niet te dik, maar wel wat aan de stevige kant. Ze was niet lelijk, maar niemand draaide zich naar haar om. Hoogstens zo nu en dan een donkergetinte migrant, die het, zo zei ze bij zichzelf, niet om bevrediging van seksuele behoeften te doen was maar om een huwelijk. Haar oude maatje 36 zou ze pas weer terugkrijgen als het compleet bergafwaarts met haar was gegaan, kort voor haar dood, in het verpleeghuis.

Ze was ijdel zonder het te willen zijn en voelde zich oud zonder het te zijn. Dat vrat aan haar. Thomas kende dat soort problemen niet. Hij zou wel weer andere hebben, waar hij niet over sprak omdat hij het daar niet over kon hebben zonder gezichtsverlies te lijden. Maar ijdelheid behoorde niet tot zijn karakterfoutjes, zoals men slechte eigenschappen tegenwoordig noemde. Of wel? Het was een feit dat ze hem nooit hoefde aan te sporen om dagelijks onder de douche te

gaan. De dure deo's die ze voor hem kocht gebruikte hij ook daadwerkelijk, de flessen aftershave en eau de toilette die in zijn badkamer stonden waren bijna (bijna!) even snel leeg als de twintig jaar gerijpte Aberlour in het designdressoir die, naar ze aannam, een veelvoud van Calvin Kleins One had gekost. Ze maakte zich net zomin druk om de rekeningen van zijn drankinkopen als hij zich interesseerde voor de bonnetjes van haar shopuitjes bij Lafayette of in het KaDeWe.

Behalve in financieel opzicht waren de kinderen niet meer afhankelijk van hun ouders. Anne, hun dochter, woonde in München, waar ze psychologie studeerde en nog het een en ander dat steeds wisselde en waar beduidend lagere eindexamencijfers ook voor hadden volstaan. Gustav zat bij het leger, maar niet als rekrut. Hij volgde daar een opleiding tot systeembeheerder. Esther, die al blij was als ze de naam van een beroep kon uitspreken, deelde Thomas' teleurstelling niet. Hij vond het pijnlijk om in gezelschap over Gustavs beroepskeuze te praten, en soms vroeg ze zich af of voor Gustav de uitdaging om zich tegen zijn vader te verzetten niet groter was geweest dan de uitdaging die hem onder de wapenen te wachten stond. Waarnaar hij overigens, naar hij beweerde, nooit zou grijpen. Het uniform stond Gustav best goed, hoewel donker beter bij zijn haarkleur paste. Hij voelde zich er goed in, het ging uitstekend met hem, benadrukte hij vaak. Te vaak, vond Thomas, precies vaak genoeg om geloofwaardig te klinken, vond Esther. Ze zouden het nooit eens worden over hun kinderen. De ruzies tussen vader en zoon waren bijkans eindeloos geweest. Gustav had, net als zijn zus, een fantastische eindlijst gehad en had net zo goed medicijnen in Heidelberg als po-

liticologie in Konstanz kunnen gaan studeren. Maar hij had een andere keuze gemaakt. Het leger! Hij had gekozen voor het ondenkbare, waar hij niemand kende, geen invloed kon laten gelden en geen fortuin maken. Beroepssoldaat bij de Bundeswehr! Hoe absurd en ouderwets! Soms had Esther de indruk dat Thomas liever had gezien dat hij – voor een paar jaar – in het vreemdelingenlegioen was ondergedoken, om op een dag gelouterd in de ooit door hem verachte maatschappij terug te keren. Maar Gustav verachtte de maatschappij niet. Anders dan zijn vader had hij zich niet hoeven aanpassen. Hij had altijd al voldaan aan de eisen die aan hem gesteld werden.

Nou ja, zolang hij niet in allerlei buitenlandse conflicten verwickeld raakte en zijn oorlogsmachinerie van een veilige afstand, vanachter de computer, mocht bedienen, vond ze, in tegenstelling tot Thomas, alles best. Hoofdzaak was dat hij in leven bleef. In feite had ze geen idee wat hij daar studeerde en wat hij daar ooit acht uur per dag zou gaan doen. Achter een beeldscherm zitten waarschijnlijk, net als ieder ander, alleen deed hij het voor het vaderland. Hij bracht zijn vuile was nog altijd mee naar huis, zij waste en Bozica streek en vouwde alles veel keuriger op dan Esther het ooit zou kunnen. Ze mocht zichzelf gelukkig prijzen met zulke gezonde kinderen die nooit voor problemen zorgden. Anne deed haar was zelf, driekwart jaar geleden had ze – van het geld van haar ouders – haar eerste eigen wasmachine gekocht. De afstand tussen München en Berlijn was te groot.

‘En, wat zijn jouw plannen voor vanavond?’ riep ze naar beneden terwijl ze haar oorbellen vastklikte, twee in zilver gevatte turkooizen die ze van haar peettante had geërfd en

alleen naar speciale gelegenheden droeg. Ze pasten bij haar ogen, al had je je in allerlei rare bochten moeten wringen om het te zien. Had hij haar nou gehoord of niet? De televisie stond zachtjes aan.

‘Hoor je me eigenlijk wel?’

Ze had een goed gehoor en meende het geluid van de dichtvallende koelkast te horen. Thomas was in ieder geval in de keuken. Vervolgens onmiskenbaar het geluid van een bierflesje dat openging, 1664, zoals altijd. Dat was het antwoord. De klok sloeg kwart voor zeven, ze moest opschieten, het concert begon om acht uur. Thomas zou het zich gemakkelijk maken op de bank, voor de televisie. Dat was precies wat het openen van het bierflesje wilde zeggen.

Hij kwam de keuken uit en keek naar boven. Ze hield haar hoofd scheef en frunnikte nog aan haar oorlelletje.

‘Zal ik je helpen?’ riep hij. Op dat moment klikte de oorclip dicht.

‘Lukt al. De koelkast is vol,’ zei ze geheel overbodig, want dat had hij net zelf gezien. Ze draaide zich om en verdween in de inloopkast, waar nu het angstige moment aanbrak waarop ze uit tientallen jurken de meest geschikte voor die avond moest uitkiezen. Ze had haast, wat het niet eenvoudiger maakte, maar de fase van besluiteloosheid, die ze op dat moment waarschijnlijk met vele andere vrouwen deelde, aanzienlijk zou verkorten. Thomas ging nooit naar concerten, zij ook niet zo vaak. Hij zou een van zijn pakken uit de kast hebben getrokken – Kiton of Boss – zonder na te hoeven denken of het paste, hij wist dat het zou passen en hem in combinatie met een wit overhemd altijd goed stond, andere overhemden droeg hij niet.

Wat trok je aan naar zo'n gelegenheid? Ze wist het natuurlijk wel, maar hoe langer ze erover nadacht, hoe onzekerder ze werd. Het was vast niet anders geweest als ze voor het Bundespressebal was uitgenodigd, wat natuurlijk nooit gebeurde. Maar dan had ze vast en zeker langer de tijd genomen om erover na te denken. Bestond dat bal eigenlijk nog wel?

Toen ze de trap afliep – nu alleen nog schoenen – zag ze er eleganter uit dan ooit, en natuurlijk was Thomas, die zich half zittend, half liggend op de bank naar haar omdraaide, niet zuinig met zijn loftuigen. Twee bierflesjes stonden voor hem op de salontafel – één volle, één lege – en een bord met een restje rosbief van eergisteren en kaas van Maître Philippe. Hij had zijn mouwen opgestroopt. Hij leek wel op die ene filmster die ze pas op televisie had gezien, ze kon nu even niet op zijn naam komen, nee, eigenlijk zag hij er veel beter uit.

‘Doe Solveig de groeten,’ zei hij toen ze wegging, en van achter de bank boog ze zich over hem heen om hem een kus op zijn voorhoofd te geven. Op dat moment overviel haar, vanuit het niets, het gevoel dat ze liever thuisbleef. Wat zou het heerlijk zijn geweest om nu niet weg te hoeven, maar hier te blijven en naast Thomas op de bank te gaan liggen met een bordje rosbief en kaas, een glaasje chablis of sauternes, en wat rond te zappen om ten slotte vroeg naar bed te gaan, nadat ze een paar keer voor de tv waren ingedut omdat het programma saai was en het vooruitzicht op hun bed zo verleidelijk. En op nog iets anders misschien. Eventueel eerst nog een plakje foie gras, ze was verzot op foie gras, het kwam niet vaak voor dat dat niet in de koelkast voor het grij-

pen lag. Te laat. Ze had Solveig, die een abonnement had, nu eenmaal beloofd om mee te gaan naar het concert, niet alleen omdat Solveig door haar man in de steek was gelaten, maar ook omdat ze haar gezelschap op prijs stelde, zelfs als ze alleen maar zwijgend naast elkaar zaten.

Johannes

Johannes hing op en toetste het nummer opnieuw in, dit keer niet op de vaste telefoon maar op zijn iPhone. Dat zou hem waarschijnlijk minder kosten, gezien de duizelingwekkende telefoontarieven die in hotels nog altijd werden gerekend maar die steeds minder gerechtvaardigd waren nu steeds meer mensen een mobiele telefoon hadden.

Hij was klaarwakker. Het was de helderheid van de jetlag die hem steeds vaker parten speelde. Drie weken lang had hij in New York aan een nieuwe campagne voor West Landmarks gewerkt en fotoafspraken met chagrijnige modellen en een onberekenbare klant afgehandeld, die blijkbaar het hele vak opnieuw meende te moeten uitvinden nadat hij de keuze op Johannes' impresariaat had laten vallen. Zowel de sessie in Queens als in Brooklyn was al na enkele – dure! – uren afgebroken. Benjamin Pears, de opdrachtgever, was nog maar nauwelijks gearriveerd – ‘Hi, I’m Benny, these are my babes!’ – of de eerst nog prima sfeer was omgeslagen, gevolgd door het flauwvallen van een van de half uitgehongerde, als een spook opgemaakte, lijkbleke modellen. Met vitamine-injecties en andere hulpmiddelen werd ze verbazingwekkend snel weer opgelapt. Vervolgens togen ze naar Brighton

Beach en het godvergeten Coney Island, en uiteindelijk naar de Lower East Side, waar die op zijn lelijkst was, de naam van de straat was hij vergeten, evenals de dag van de week, waarop ze tot de avondschemering bezig waren geweest om ook de andere meisjes er als albino's uit te laten zien en de nieuwsgierige bewoners met hun oorverdovende, merkwaardig museaal ogende gettoblaster bij de set weg te houden. Het was gelukt, maar hij kon niet slapen.

Hij had nu ernstig behoefte aan een sigaret, maar ook in Berlijnse hotels was het roken al lang niet meer toegestaan. Roken was niet alleen op zijn verdieping verboden, maar ook op alle andere. Er waren geen rokersverdiepingen, rokerskamers, rookhoekjes. Men was op een punt aangekomen waarvoor men vroeger zou zijn weggevlucht. Maar niemand vluchtte weg. Nooit verfoeide hij zijn verslaving meer dan op dit soort momenten, en nooit was de verleiding om eraan toe te geven groter.

Er was geen balkon en de ramen konden niet open. Dat had hij ook niet verwacht voordat hij het probeerde, toch had hij het geprobeerd. Er waren wel handgrepen, maar wat had je daaraan als je er geen beweging in kon krijgen?

En wierook branden, was dat eigenlijk ook verboden? Wat nou als een godsdienst haar aanhangers daartoe verplichtte, zoals andere religies de plicht kenden om een gebedstapje uit te rollen en zich in de richting van Mekka met het lijf, het voorhoofd of waarheen of waarmee dan ook op de grond te werpen en weer overeind te komen? Hij probeerde zich te concentreren, maar wist niet waarop. Waar moest hij zich op concentreren als hij aan niets anders kon denken? Hij dacht aan rook en aan wierook, aan walm en